

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ВИХІДЦІВ З УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ НА ТЕРИТОРІЮ ТЕРСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1832–1905 рр.)

В статті подано аналітичний огляд літератури з проблем переселення українського населення на терени Північного Кавказу. Приділено увагу розкриттю цієї теми упродовж XIX ст. у періодиці, науково-популярних нормах та, власне, дослідницьких проектах фахівців XIX – XX ст. Особливо виокремлено доробок сучасних дослідників з Північно-Кавказського регіону.

Проблема переселення вихідців з українських губерній на територію Терської області¹ до цього часу не отримала спеціального, комплексного й узагальнюючого аналітичного дослідження. Однак існує низка праць, які фрагментарно торкаються репрезентованої теми. Праці, присвячені опису воєнної історії терського козацтва, вивченню побуту, соціально-економічних питань і завдань, а також статистичні, демографічні, краєзнавчі доробки, надають часткову допомогу в реконструкції міграції представників українського народу на землі Терської області, дозволяють розглядати деякі аспекти міжетнічних, господарсько-економічних зв'язків з місцевим населенням, дають можливість порівнювати традиції, звичаї і старовинні пісні козаків станиць області з фольклором мешканців різних губерній України.

Тієї чи іншою мірою, темі переселення, колонізації й освоєння Північного Кавказу царським урядом, із залученням українського козацтва, приділяли увагу багато хто зі знаних українських й російських дослідників козацтва, етнографи й історики-кавказознавці XIX – початку XX ст.: І. Попко², С. Писарев³, М. Стороженко⁴, Г. Ткачов⁵, М. Караулов⁶, В. Потто⁷, В. Антонович⁸, Г. Коваленко⁹ та ін.

У працях офіційно визнаних російським урядом істориків козацтва при показі історії північнокавказьких козаків домінувала

концепція апологетичного піднесення воєнно-служилої верстви козаків, які знаходилися на особливому становищі в державі і віддано несли службу царському престолу. Тим не менше, саме в них вперше були контурно окреслені деякі проблеми виникнення козачих поселень на Північному Кавказі; питання службових і побутових відносин у станицях, а також зміни в обмундируванні та озброєнні козаків Терського козачого війська.

Майже у всіх працях, увагу авторів зосереджено на створенні військової історії козацтва при мінімалізації або відсутності висвітлення етнічного й географічного походження переселенців.

У числі творів, де розглядався комплекс питань, пов'язаних з фольклором, а також духовним, матеріальним, культурним життям та традиційним побутом слов'янського населення Північного Кавказу, особливе зацікавлення викликає праця губерньського предводителя ставропольського й кубанського дворянства, українця за походженням, генерал-лейтенанта І. Попко – знаного дослідника історії й етнології кубанського й терського козацтва. У публікації І. Попко «Терські козаки зі стародавніх часів» описується облаштування побуту, матеріальна культура й історія виникнення гребенських козаків, які входили до складу Терського козацького війська, першим призначеним командиром якого з 1918 по 1931 рр. був виходець з сім'ї дворян Київської губернії Євстафій Пантелеймонович Єфимович¹⁰.

У вступному нарисі, присвяченому трьохвіковому життю терських козаків, автор відзначав утворення нової частини терського козацтва уздовж східної дуги р. Терек, на Воєнно-Грузинській дорозі, між Єкатериноградською і Владикавказькою фортецями; згадував про заселення цього простору в 1837 р. двома малоросійськими козацькими полками, сформованими в 1831 р. малоросійським дворянством, для ведення воєнних дій проти польських повстанців, а згодом переведених на службу, при військах Кавказької лінії.

І. Попко одним з перших російських дослідників вказав на колоніальний характер козацького просування углиб Північного Кавказу, яке супроводжувалося вилученням земель у горців та будівництвом нових станиць на ріках Терек і Сунжа. Він підкреслював, що дані заходи занадто дорого обходилися

російському уряду й поглинали «дуже багато фінансових, а ще більше людських жертв». При цьому автор гадав, що будівництво нових козацьких станиць справило величезний вплив на результат Кавказької війни¹¹.

Цедослідження містить безліч первинних відомостей, які надали неабияку допомогу історикам й етнографам наступних поколінь при вивченні різноманітних аспектів історії козацтва Північного Кавказу, в тому числі політичної, соціально-економічної і деякою мірою етнічної складової Терського козачого війська. Автор згадує про височайше обдарування терським козакам у 1845 і 1870 рр. «особливого стану» на Кавказі, яке всебічно визначало їх привілейоване військове та громадське облаштування. Він із задоволенням відзначав, що основа організації війська залишилася старою – помісною чи територіальною, історично існуюча ще в гетьманському малоросійському війську¹².

При перебігу своєї роботи дослідником використовувалися документи Ставропольського військового й губернського, Кизлярського комендантського й Терського військового архівів. Ним були вивчені доступні печатні праці своїх попередників С. Броневського, І. Дебу, П. Буткова, М. Костомарова, М. Погодіна й інших авторів, а також й видання обласного статистичного комітету «Збірник відомостей про Терську область» за 1878 р.

У праці І. Папко також як і в доробку його сучасників дослідників-кавказознавців, велику увагу приділялося опису воєнних дій терського козацтва проти горських народів. Опис подій відбувався в контексті ідеалізації козацтва, носив явно виражений великодержавний характер, й був направлений на виправдання загарбницьких цілей та колонізаторської діяльності царизму на Північному Кавказі.

В. Потто¹³ в декількох епізодах згадує ім'я командира 1-го Владикавказького, колишнього малоросійського лінійного козацького полку полковника М. Никориці – вихідця з дворян Херсонської губернії¹⁴. В одному з епізодів розповідається про кавалерійський бій руських військ проти чеченських загонів у районі аула Ачхой, що відбувся у 1858 р. У бою брала участь і кавалерійська колонна до 500 людей, під командуванням полковника М. Никориці. Автор не повідомляє про командира і його загін жодних інших детальних відомостей, проте згадка

його імені, пов'язана з участю цього загону у бойовому зіткненні, опосередковано свідчать про те, що в Кавказькій війні змагалися й козаки 1-го Владикавказького полку, який майже повністю складався з малоросійських козаків, переселених з Полтавської й Чернігівської губерній 1832 р.

Книга про гребенських, терських і кизлярських козаків, за якою повинні були навчатися в станичних і полкових школах, бібліотеках і командах Терського козацького війська, була укладена дослідником Г. Ткачовим – членом міської управи м. Владикавказ. У різних розділах праці коротко описується історія терських козаків, їх справи й звичаї від 1810 р. Тут же надруковано окремі розповіді, легенди й пісні козаків Терського війська. Зпоміж найважливіших хронологічних даних і подій в історії козаків автором згадується поселення уздовж верхнього Терека двох Малоросійських полків у 1837 р; виклик козаків та селян з малоросійських губерній в 1847–1848 рр., які були розміщені у станицях Шадринській, Новогладківській, Старогладківській, Шелковській, задля укріплення Гребенського полку Терського козацького війська¹⁵. Як матеріали й джерела при написанні книги автором використовувалися праці І. Папко, С. Білокурова¹⁶, В. Потто; статистичні відомості з Терського Календаря¹⁷, а також спогади і старовинні пісні гребенських козаків.

Серед спеціальних робіт, присвячених дослідженню історії й етнографії терського козацтва, чільне місце посідає праця секретаря Терського Обласного Статистичного комітету, депутата Руської Державної Думи М. Караулова. Перша частина книги торкається загальних питань всього російського козацтва, в числі яких розглядається сенс слова «козак», початок козацтва й походи «вільних» людей, а також історичне значення даного явища. Автором відзначається роль малоросійських козаків при заселенні Терека й остаточному підкоренні Північного Кавказу.

Наступні частини праці присвячені виникненню Терського козацького війська, створенню Кавказької та передової Терської козацької ліній. У цих розділах М. Караулов окреслює роль українських полків в утворенні й облаштуванні нових кордонних ліній у Кабарді й Осетії. Автор першим з дослідників історії терського козацтва підкреслив, що осердям для утворення Владикавказького козацького полку, що складався з восьми

станиць, прислужилися саме два Малоросійських козацьких полка, сформованих в Україні. Окрім цього, дослідник пише про приєднання до сімейних малоросійських козаків – мешканців нових станиць – козацьких сімейств «старолінійців» і солдат з числа ліквідованих військових поселень з терен Чернігівської й Харківської губерній¹⁸. Наведене твердження свідчить про те, що в створених уздовж лівого берега Терека станицях Александровській, Ардонській, Архонській, Змейській, Котляревській, Николаєвській, Пришибській та Урухській – первинне населення складало здебільшого вихідці з українських губерній імперії.

У книзі приділено увагу фольклору – старовинним козацьким пісням, де яскраво відображені важливі події в житті українських козаків: «Поїхав далеко козак на чужину на доброму коні вороному, свою Україну навіки покинув, – йому не вернутись у батьківський дім» («Поехал далече казак на чужбину на добром коне вороном, свою Україну навіки покинул, – ему не вернуться в отеческий дом»)¹⁹.

Найбільший розділ в праці професора київського університету св. Володимира В. Антоновича, передає коротку інформацію про те, що західний куточок Терської області, власне її Владикавказький округ, займають козаки «українського походження»²⁰. Далше повідомляється, що вони були переведені туди після придушення польського повстання 1831 р; згадується про арешт російським урядом генерал-губернатора М. Репніна, який набув симпатії українців; про «дівочий набір» у державних поселеннях України, й відправку їх на Кавказ задля вінчання з холостими малоросійськими козаками. У підсумку, автор стверджував, що перекази про «дівочий набір» – не легенди й мають правдиву історичну основу²¹.

Особливої уваги заслуговує праця одного з послідовників професора В. Антоновича українського історика М. Стороженки, в якому повідомляється про створення в Чернігівській і Полтавській губерніях для служби в Польщі восьми козацьких полків у 1831 р.; про клопотання малоросійського військового генерал-губернатора князя М. Репніна з приводу повернення козакам на знак поцінування їх вірної служби колишніх прав; про побоювання сепаратизму в Україні і про переформування

та перевод, згаданих вище полків, на Північний Кавказ. Тут же з відсилкою на професора В. Антоновича, згадується і про усну розповідь однієї старенької, почуту ним 1878 р. у станиці Ардонській Терської області: «Старенька ця була родом з м. Перевалочної Полтавської губернії й потрапила на Кавказ у 1832–1834 рр., саме, внаслідок «дівочого набору»»²².

Автор приділив багато уваги й причинам переселення українських козаків та селян на територію Північного Кавказу. Він також, як і І. Папко, гадав, що переселення малоросійських козаків у інші губернії, переслідувало колонізаційну мету стосовно місцевих народів, що вони заохочувалися і навіть ініціювалися російським урядом. На думку історика, таке становище справ сприяло не лише становому нівелюванню малоросійського козацтва, але і його асиміляції з іншими податними верствами імперії. При цьому автор, посилаючись на сенатські накази від 5 квітня 1805 р., відзначав, що остаточна ліквідація українського козацтва, тим не менше, не входила в «тодішні плани центрального уряду»²³.

Окрім цього, автор висував оригінальну версію переселення малоросійських козаків на Північний Кавказ. Він вважав, що малоросійські козаки, які відзначилися в утихомирненні польського повстання 1830–1831 рр. небезпідставно мріяли про відновлення своїх старовинних вольностей в Україні та переведення їх тут в особливий козацький стан. Утім, на думку вченого, російський уряд, що обіцяв «опісля того, як минеться потреба у службі цього війська, зробити особливе розпорядження», не бажаючи відроджувати козацтво в Україні в колишньому його вигляді, побоюючись сепаратизму та безпорядків з боку козаків, і «щоби можливо більше розрядити вільнолюбний елемент...» визнав за доцільне видалити їх з Малоросії. За припущенням автора, саме у зв'язку з цим і було прийнято височайше затвердження положення про переселення малоросійських козаків, для вступу у Кавказькі козацькі лінійні війська²⁴.

У своїй праці М. Стороженко спирався на матеріали з Повного зібрання російських законів і на рукописи Яготинського архіву, що свідчить про високу ступінь достовірності використаних ним свідчень.

Хронологічно першим з-поміж дореволюційних істориків

етнічну різноманітність Терського козацького війська репрезентував історик й етнограф XIX ст. С. Писарев²⁵. До нього, практично, ніхто з російських вчених та дослідників терського козацтва не ставив перед собою завдання збору й узагальнення свідчень, що відносилися до етнічного компоненту формування даної верстви. Автор вперше, базуючись на архівних матеріалах та власному етнографічному опрацюванню різноманітних переказів й спогадів старожилів козацьких станиць, здійснив спробу визначити етнічний склад Терського козацького війська. Результати даного дослідження свідчать про те, що терське козацтво складалося з гребенських козаків, «великоруських» і «малоросійських» козаків-переселенців, відставних солдатів і меншою мірою представників народів Кавказу. У відповідності з представленими в дослідженні автора статистичними матеріалами, малоросійські козаки та селяни в Кизляро-Гребенському окрузі Терської області до початку 80- рр. XIX ст. склали 24 %²⁶.

Етнічний склад частково розглядав дослідник традицій, культури й побуту терського козацтва кінця XIX – початку XX ст. С. Головчанський²⁷, який описував перейменування слободи Прохладна в станицю і підкреслював, що все її населення, на даний період, складалося виключно з малоросів. Автор відзначав таке: в церковних метриках станиці Прохладна за 1825–1827 рр. йому не зустрічалося жодної великоруської фамілії, а в наявності були, збережені до сьогодення прізвища, такі як: Щербак, Середа, Субота, Редько, Головка, Вовк, Сорока, Ключ, Горох²⁸ та інші.

При цьому як взірць наводилися вивчені ним звичаї та пісні мешканців станиці, які на той період були схожі з фольклором різних українських губерній, не лише в головних рисах, але й нерідко навіть в деталях.

Переселення українських селян на Кавказ здебільшого було пов'язане з непередбачуваними різноманітними труднощами. Про це свідчать замітки-кореспонденції з осетинського округу українського письменника та етнографа Григорія Андрійовича Коваленко, – вихідця зі слободи Колломак, що на Слобожанщині, який 6 років прожив у м. Владикавказі, виконуючи посаду писаря Терського обласного правління. Кореспонденції були надруковані в 1900 р. у львівському журналі «Літературно-науковий Вістник», у розділі, де висвітлювалося суспільне життя²⁹. Зібрані автором

свідчення стали результатом огляду публікацій у місцевих газетах, наслідком власних спостережень зі сфери соціального й громадського життя краю, а також підсумком зустрічей з представниками українських переселенців у Терську область. У одній із своїх заміток Г. Коваленко писав про те, що на шпальтах місцевої газети «Казбек» уміщено нарис з містечка Моздок, де йдеться про обездолених українських переселенців: «В останній час на моздокських вулицях стали з'являтися цілі ватаги селян з сім'ями, котрі шукають собі якої-небудь роботи. На питання, звідки вони родом – відповідають, що вони селяни Київської губернії, числом тисячу чоловік, купили при посередництві деякого Савченка й моздокського купця Христофора Ганжумова у княгині Бекович тисяча шістьсот десятих землі по 66 рублів за десятину й виплатили посередникам 17 600 рублів задатку. За умовами договору вони повинні були вступити у володіння землею з 1 березня цього року, але виявилось, що продана земля закладена Йосипу Ахвердову – відомому в Росії нафтовику, за 30 тисяч рублів, і тепер їм не дозволяють там селитися. Становище селян дуже важке, з нового року вони повинні виплатити всі податки і заборгованості, а час сівби минає. Ходять по місту в пошуках роботи і проїдають останні гроші, не знають, що робити і що буде з ними далі»³⁰.

У наступній кореспонденції автора передається про його випадкову зустріч на вулиці в м. Владикавказі з двома селянинами «котрих тип і одяг красномовно кажуть», що ці люди з України – «тієї країни, де все достатком дихає»³¹. Селяни повідали йому про те, що вони приїхали сюди в пошуках дешевої землі з Харківської губернії, Охтирського повіту. Земля, яку пропонував їм один чоловіч'яга, судячи по фамілії вірменин, знаходилася в Хасавюртовському окрузі. Однак жінка, яка їхала разом з ними у вагоні попередила їх про те, що в тій місцевості, де знаходиться земля, дуже небезпечно селитися, так як там не проходить жодної ночі без розбою та крадіжок. Також вона порадила їм звернутися до знайомої їй людини в місті, у котрого є під Нальчиком земля, на продаж чи на здачу в оренду. У підсумку Г. Коваленко пише про думки, котрі стали його тривожити після зустрічі з земляками: «Коли існуючий російський державний уклад не зміниться скоро, то недалеко вже той час, коли доведеться стрівати і наших людей

с довгою рукою серед вулиці... Відверни, Боже від нашого люду ті часи!»³².

Належить відзначити, що ці кореспонденції не являються результатом комплексного наукового вивчення автором переселенського процесу українців на територію Осетинського округу Терської області. І в наступних своїх творчих матеріалах Г. Коваленко також не звертався до даної тематики. Тим не менше, цінність його кореспонденцій очевидна і полягає в тому, що вони демонструють ситуацію з переселенням українців у Терську область безпосередньо на місці та зсередини, так би мовити «при повному зануренні в обстановку» (як сказали би сучасні етнологи) – очима сучасника й свідка. Це дозволяє подумки повернутися до кінця ХІХ ст. й проникнути в атмосферу минулих подій, пов'язаних з важким становищем українських переселенців, зрозуміти й відчуту саму епоху, в якій вони жили.

Переміщення населення по території Російської імперії, в тому числі й міграція вихідців з українських губерній, отримала часткову репрезентацію і в працях вчених, які вивчають й аналізують статистичні джерела з соціально-економічної історії, демографічну статистику та репродуктивність населення країни.

Видана Терським обласним Статистичним комітетом праця О. Долгушина³³ являється першою спробою спеціального дослідження переселенського питання, саме на територію Терської області. Матеріали для вивчення поставленої проблеми були зібрані автором упродовж 1902–1903 рр. шляхом офіційної розсилки у відповідні сільські правління області опитувальних листів. Програма запитань складалася в місцевому статистичному комітеті. У книзі подано невеликі історичні нариси про відділи й округа Терської області, складені автором на основі опублікованих матеріалів та власних досліджень. Автором складені таблиці, де наводяться неабиякі цінні відомості про переселенські поселення області, що утворилися в 1883–1902 рр. Зокрема, вміщена інформація про назви поселень, час їх утворення, географічне положення, кількість купленої та орендованої землі поселенцями, число сімей переселенців та кількості в них людей обох статей, наявності у них коней та рогатої худоби, а головне національність і місце, звідки переселились мешканці досліджуваних нових населених пунктів Терської області. О. Долгушин відзначає

тенденції та специфічні особливості переселення в різних округах і відділах області. Наприклад, автор зауважує, що переселенцями Нальчицького округу являються переважно українці-малороси. Тут, на його думку, у більшості випадків українцями утворені поселення селянського типу, основним заняттям яких стало хліборобство³⁴.

У Моздокському відділі спостерігалась найбільша кількість нових поселень. Характерною рисою в них являлося превалювання у поселенців орендованих земель. Землі орендувалися у приватних господарів чи ж куплялися поселенцями з торгів на оброчне утримання, у господарського правління Терського козацького війська. Упродовж двадцятирічного періоду переселенського руху населення Моздокського відділу збільшилося на 34,0 %, що, на думку О. Долгушина, свідчить про добробут мігрантів³⁵. З 1876 по 1902 рр. на території відділу було утворено 55 хуторів, населення яких складалося виключно з сімей українців-малоросів. Найбільш значними з них являлися хутори, розташовані на землях власника Пряничникова, де в двох з них проживало 42 сім'ї в кількості 326 чоловік. Мешканці цих хуторів – вихідці з Київської, Херсонської, Таврійської та Чернігівської губерній мали у власності 940 десятин купленої землі. Окрім того, вони орендували 1500 десятин землі³⁶.

У праці, проте, зустрічаються деякі невідповідності між наведеними таблицями та пояснювальним текстом. Скажімо, в короткому нарисі, де охарактеризовано переселенське поселення Новогеоргієвськ Хасав-юртовського округу, автором відзначається таке: воно було утворене в 1889 р. вихідцями з малоросійських губерній. У таблиці також вказано відомості про те, що в межах юрисдикції даного поселення проживають 192 сім'ї (1010 людей) – вихідців з Київської, Полтавської, Херсонської і Харківської губерній. Проте у тій же таблиці, в графі національність, всі жителі поселення записані як руські³⁷.

Незважаючи на недоліки, властиві офіційній статистиці даного періоду, зібрані автором відомості дозволяють більш-менш висвітлити питання про переселення українців на територію Терської області, зробити певні висновки стосовно тенденцій їх розселення по округам і відділам, вияснити назви поселень та хуторів, заснованих українцями, й осмислити значення

даного факту. Критично перероблені та взяті у взаємозв'язку та послідовності статистичні дані О. Долгушина допоможуть дослідникам виявити закономірності та специфічні особливості переселенського руху українського народу на територію Терської області.

Упродовж всього радянського періоду розвитку суспільства, вирішення багатьох питань вітчизняної історіографії вченими здійснювалося здебільшого на основі марксистсько-ленінської теорії й методології, згідно з якою, вони розглядали ту чи іншу проблему в контексті класових протиріч. Класовий підхід не дозволяє історикам й етнографам збирати відомості, осмислювати, узагальнювати й публікувати фактичні знання, які могли б сприяти консолідації етносів та розвитку в державі національної самосвідомості її народів. Тим не менше, твори радянських вчених, як правило, засновані на обширних архівних матеріалах, всебічно й систематично опрацьованих джерелах, мають велике значення для вивчення різноманітних аспектів представленої теми і заслуговують на неабияку увагу.

Безсумнівний інтерес викликають праці вчених-істориків: І. Гуржія, М. Тотоєва³⁸, О. Фадєєва³⁹, В. Гальцева⁴⁰, С. Чекменьова⁴¹ та ін., де автори торкаються переселення козаків і селян, зокрема й українських, на Кубань, Ставропольщину, на землі Терської області; фактичним матеріалом ілюструють їх етнографічні особливості й господарсько-економічні зв'язки з місцевим населенням.

У праці українського радянського історика, професора, члена-кореспондента АН УРСР І. Гуржія⁴², на основі архівних й опублікованих матеріалів показано соціально-економічне становище селян й робітників України кінця XVIII та першої половини XIX ст. Вчений докладно розглядає основні етапи, форми та зміст селянських рухів, направлених проти кріпосного гноблення. Торкаючись теми переселення селян на територію Північного Кавказу, автор аналізує дане явище в контексті боротьби українського селянського населення проти кріпацтва. І. Гуржія розглядає один з аспектів переселення – втечу на чужину, як форму виявлення цієї боротьби. На думку історика, з 1832 р. спостерігалися масові втечі українських селян на Кавказ. Приводом, як стверджував автор, став дозвіл царського уряду

поселятися на Північно-західному узбережжю Чорного моря людям, котрі перейшли на ці місця без «відповідних письмових видів». Не дивлячись на те, що дозвіл цей було незабаром відмінено, серед селян розповсюдилися слухи такої спрямованості: уряд запрошує переселитись всіх бажаючих на Кавказьку лінію, де вони будуть нести порівняно легку козацьку службу⁴³. У праці названі українські губернії, з яких в основному і ставалися масові втечі селян. На думку вченого, саме поміщицькі селяни Подільської, Волинської, Харківської, Єкатеринославської та Херсонської губерній, бажаючи записатися в козаки невеликими групами й незначними за кількістю загонами пробиралися на Кавказ⁴⁴.

Вчений-історик М. Тотоєв, досліджуючи історію дореформеної Північної Осетії, також не обійшов увагою й деяких проблем, пов'язаних з переселенням українських козаків на Терек та будівництвом ними станиць на осетинських землях. Автор вказував на те, що під будівництво нових козацьких станиць місцевою владою відводилося «52 тисячі десятин землі, що складало третину тодішньої плоскої землі Осетії». У зв'язку з цим, на думку М. Тотоєва, постало питання про переміщення низки осетинських населених пунктів, розташованих поблизу до козацьких станиць, в інші місця, що визвало серйозне невдоволення між населення⁴⁵.

Праця О. Фадєєва з історії Північного Кавказу дореформеного періоду отримала визнання й використовується дослідниками, які студіюють питання соціально-економічного розвитку регіону. В праці «Нариси економічного розвитку степового Передкавказзя в дореформений період»⁴⁶ особливо підкреслюється роль козацького населення в військовій колонізації території, що розглядається. Автор розбирає деякі особливості господарського й політичного життя жителів краю, намагається зробити порівняльний аналіз козацького, селянського й поміщицького освоєння регіону, показує відмінності в економічному розвитку слов'ян та горців. Разом з тим ним не проводиться ані етнічної, ні географічної характеристики переселенців, що, поза всяким сумнівом, представляло б найбільший інтерес для заявленої нами теми.

О. Фадєєв відзначає, що заселення слов'янами Передкавказзя відбувалося в умовах Кавказької війни, і було підпорядковано завданням завойовницької політики царату. Визнаючи

вектор державний та загартбницький характер політики російського царизму на Кавказі, автор водночас обгрунтовує й прогресивне значення приєднання гірських народів до Росії.

В. Гальцев пов'язував активізацію проникнення російського царату на Терек та встановлення колоніального режиму в краї з приєднанням, після війни з Туреччиною, Східної Грузії до Російської імперії. У результаті цього Північний Кавказ набув ще більшого значення, як важлива база у справі закріплення завойованих територій.

Автор вказує на погіршення відносин між козаками й горянами, що настало після запровадження більш жорстких мір у політичній сфері з боку Росії в районі р. Терек та наступом військ генерала А. Єрмолова на кабардинців: «Якщо раніше козаки, особливо гребенські, мали мирні, досить тісні економічні, культурно-побутові зв'язки з горцями, навіть включаючи змішання крові по лінії шлюбів, то тепер військова адміністрація вдавалася до всіляких мір задля відособлення руських з горцями, караючи кожного руського за зближення з горцями, як за державну зраду»⁴⁷.

Автор пригадує переселення у створені станиці на Терек у двох Малоросійських полків у 1837 р.; про масове самовільне переселення в Кавказьку область у 1843 р. 1000 людей з Полтавської губернії і про переписку з цього приводу Полтавської палати державного майна з аналогічною установою у Ставрополі; розглядає відмінності переселенських етапів у краї. Вчений звертає увагу на те, що низькі орендні ціни в цьому районі сприяли притоку переселенців.

Характеризуючи основні етапи колонізації в Терській області, В. Гольцев простежує основні закономірності, своєрідність та зміст кожного з них. Вчений відзначає, що завершальний етап даного процесу співпав з посиленням розвитком капіталізму на Північному Кавказі, коли колонізація різко змінює свій характер, зливаючись з розвитком капіталістичних відносин, і водночас – змінюється весь хід соціально-економічного розвитку краю⁴⁸.

У колективній монографії, що вийшла за редакцією професора О. Пронштейна, в окремому розділі, написаному С. Чекменьовим, розглядається заселення Кавказької лінії та Ставропольщини малоросійськими козаками та державними селянами. У праці

згадується наказ «Про посилення оборони Кавказької лінії через повернення у стан лінійних козаків мешканців деяких ближніх казенних поселень» від 2 грудня 1832 р. Згідно з наказом, з боку місцевої влади проходило зарахування казенних селян до козацького звання не лише окремими групами, але і значними партіями. Автор наводить приклад про прибуття в 1845 р. 1000 сімейств малоросійських козаків, яких планувалося «повернути на поповнення збитків у старих полках Кавказького лінійного війська, з яких в останні роки переселено на нові наші лінії досить значну кількість людей»⁴⁹. У даному розділі також згадується про зачислення до козацьких станів сімейних солдат піхотних полків, дислокованих на Кавказі і про поселення солдатських сімей в населених пунктах Желізноводська, Нальчика, Ларсі та фортеці Грозний⁵⁰.

У спеціальних працях професора С. Чекменьова досліджується господарсько-економічний розвиток ставропольських і кубанських земель в первісний період їх заселення та засвоєння; вивчається історія пореформеної колонізації Передкавказзя, процес капіталістичної перебудови сільського господарства та тих змін соціальної структури населення, що відбувалися напередодні революції 1905 р. Автор не обминув увагою також і питання військово-козацької колонізації Північного Кавказу і заселення Передкавказзя руським і українським населенням. Він відзначав, що саме військово-козацька колонізація північнокавказьких земель була для царського уряду своєрідним засобом, за допомогою якого, воно відтісняло місцеві народи із зайнятих раніше ними земель⁵¹. Вчений поділяв загальноприйнятту в радянській історіографії концепцію В. Леніна про русифікаторський та грабінницький характер переселенської політики самодержав'я щодо національних окраїн⁵².

Праці С. Чекменьова являються важливим вкладом у політичне та соціально-економічне вивчення Передкавказзя та надають можливість краще орієнтуватися в їх особливостях та різноманітних етапах розвитку. В ході роботи ним простудійовано доробок його попередників – істориків дореволюційного й радянського періодів: С. Броневського, І. Дебу, В. Потто, М. Дубровіна, П. Буткова, і. Попко, П. Короленко, Г. Прозрительова, О. Долгушина, Є. Крупнова, М. Смирнова,

Є. Кушевої, О. Фадєєва та інших. У працях були використані документи, зібрані автором у архівосховищах Москви, Тбілісі, Краснодару, Ставрополя, Грозного, Нальчика, Ростова-на-Дону та Черкаська. Разом з тим, потрібно відзначити, що автор не ставив перед собою за мету подати чітку характеристику окремих етнічних груп переселенців. Згадка про переселення українських козаків на територію Передкавказзя, у тому числі й її центральної частини, що частково входила до складу Тверської області, відбувається лише в загальному контексті. Автор не виділяє українців із загальної маси східнослов'янських переселенців, не показує їх ролі в освоєнні нових земель на Північному Кавказі і тенденцій їх розселення в заснованих ними в XIX ст. населених пунктах.

У працях істориків наступних поколінь, переселення малоросійських козаків та селян на Північному Кавказі, у Терську область, також не отримало комплексного й узагальнюючого висвітлення. Тим не менше, чималий інтерес представляють монографії про терське козацтво Л. Заседателевої⁵³ і І. Омельченко⁵⁴; праця І. Тхакомової⁵⁵, присвячена етнографічному вивченню руського й українського населення Кабарди й Балкарії, статті Р. Дзагова⁵⁶ і М. Вариводи⁵⁷; а також краєзнавчі праці О. Диденко⁵⁸, Ф. Кривцова⁵⁹, Ф. Ладатко⁶⁰, О. Імайкіна⁶¹, К. Ступака⁶², М. і Л. Клевцових⁶³, С. Черкашина⁶⁴, В. Коломийця⁶⁵, О. Топчія⁶⁶, А. Дзагалова⁶⁷, Е. Бурди⁶⁸.

Монографії Л. Заседателевої, І. Омельченко й І. Тхакомової отримали досить широкий резонанс та визнання серед спеціалістів, що вивчають історію терського козацтва і слов'янського населення Північного Кавказу. Тому варто більш докладніше зупинитися на малознайомих і малодоступних працях північнокавказьких авторів-краєзнавців.

Вивчення краєзнавчої літератури й періодики сучасної Кабардино-Балкарії проілюструвало таке: місцевими авторами проведена значна робота з дослідження історії виникнення окремих населених пунктів, де їх першими поселенцями й засновниками стали українці. Не дивлячись на відсутність цільних комплексних праць з даної теми, наявність низки студій, де хоч і фрагментарно, але, тим не менше, представлені історія заснування та розвитку українських козацьких станиць та поселень у регіоні, являється

вихідним пунктом для їх подальшого повноцінного вивчення та має пізнавальне і допоміжне значення для дослідників наступних поколінь. На жаль, праці з краєзнавства кабардино-балкарських авторів малознайомі широкому колу істориків, адже вони публікувалися лише в місцевих виданнях та ще й невеликим накладом.

У процесі роботи авторами використовувалися матеріали Кабардино-Балкарського й Північно-Осетинського Державних архівів, дані, добуті шляхом етнографічного виучування краю – старовинні перекази й спогади старожилів поселень, матеріали краєзнавчих музеїв. Зібрані дослідниками-краєзнавцями відомості нададуть неабияку допомогу при подальших пошуках матеріалів у різноманітних архівах Північного Кавказу й України.

У праці О. Диденко коротко передається історія виникнення й розвитку одного з найзначніших за розмірами населених пунктів Кабардино-Балкарії – м. Прохладного. Деякі відомості, котрі наводяться на сторінках праці, свідчать про те, що О. Диденко знайомий з краєзнавчим доробком свого попередника, де С. Головчанський, посилаючись на церковні метрики, писав про таке: все населення станиці Прохладної в 1825–1827 рр. складалося виключно з українців. Тим не менше, О. Диденко наводить результати своїх власних досліджень. Автор повідомляє про те, що даний населений пункт був заснований під первісною назвою – Займище, яке 1825 р. було перейменовано на станицю Прохладна. Далі він повідомляє про поселення в станиці в 1836 і 1849 рр. 12 сімейств – вихідців з Полтавської і Харківської губерній; згадує про наявність тут же переселенців з Чернігівської губернії; аналізує темпи росту населення в ст. Прохладна⁶⁹.

К. Ступакзжато описує історію Кременчук-Константиновського поселення, яке було засноване українськими переселенцями в Кабарді наприкінці XIX ст. Автор передає одну з версій утворення даного населеного пункту, зокрема: про те, що ранньою весною 1880 р. мешканці с. Товсте Харківської губернії направили ходоків на Кавказ – закупити землю; про купівлю ходоками землі у кабардинського князя Атажукина; про вибрання ходоками на сільському сході його мешканців К. Батюка, С. Рибалко, Т. Іванько; про утворення на придбаних землях восьми хуторів і наступному згодом у 1896 р. їх об'єднанні в єдине поселення⁷⁰.

У працях Ф. Ладатко і О. Імайкіна описується історичне минуле поселення Ново-Івановського, розташованого на території Майського району Кабардино-Балкарської республіки.

Ф. Ладатко повідомляє інформацію про дату заснування поселення – 1885 р.; сповіщає про те, що земля – 600 десятин – під будівництво села – була викуплена у складчину у місцевого поміщика підполковника А. Цугулієва переселенцями з України – селянами Полтавської губернії, яких налічувалося 208 душ. Автор вказує і на причини переселення українських селян, основною з яких він вважає їх малоземелля. Наступний чинник – це відносна дешевизна у Кабарді земельних угідь⁷¹.

Праця О. Імайкіна доповнює студію попереднього автора і докладно передає зміст матеріалів, виявлених ним в архівосховищах м. Нальчика. Дослідник наводить витримки з прохання селян Полтавської губернії начальнику Нальчикської округи, де міститься прохання переселенців про утворення на викупленій ділянці поселення. У проханні містяться цінні відомості про здійснення купчої на землю та засвідчення оборудки Владикавказьким нотаріусом у 1886 р., про наявність у переселенців супровідних документів: свідоцтв про звільнення, ревізьких сказок та посімейних списків⁷².

У праці Ф. Кравцова повідомляється про те, що першими переселенцями станиці Приблизної були вихідці з Чернігівської і Воронежської губерній. Згодом численність козаків збільшилася за рахунок переселенців з Скатеринодарської губернії. Автор відзначає ріст його населення в період створення Кавказької кордонної лінії⁷³, що може свідчити про таке: в станицю були посаджені й козаки переселених малоросійських козацьких полків у 1832 р.

У праці «Новь станиці Котляревської» датою заснування станиці дослідник М. Клевцов називає 26 серпня 1840 р. На його думку, свою назву станиця отримала на честь прославленого генерала російської армії П. Котляревського – вихідця з села Ольховатки Куп'янського повіту Харківської губернії, який воював на Кавказі супроти перських військ. Автор повідомляє про те, що спочатку населення станиці Котляревської складалося з козаків 38 Донського і 2-го Малоросійського козацьких полків. Серед перших поселенців станиці ним називається фамілія Лемешів з

Чернігівської губернії Борзенького повіту Шаповаловської волості села Просянки. Також в праці наводяться фамілії: Самійленко, Топтун, Тонконог, Сенчук, Ковальови⁷⁴ та ін.

Більш пізня праця М. Клевцова – 1-го отамана відродженого на території сучасної Кабардино-Балкарії Терсько-Малкинського козацького округу називається «Родословні корінних котляревців за 200 років». Вона написана у співавторстві з Л. Клевцовою і надає цінні відомості з нових, раніше ще не залучених дослідником архівних джерел і сповідних розписів церкви Петра Афонського за 1849–1869 рр. Частина документів, зокрема, виписки з формулярних списків козаків, дозволяє ідентифікувати козаків – перших поселенців станиці з козаками Малоросійських козацьких полків, переселених після 1832 р. в створювані станиці Терської області, з-поміж яких засновувалася і ст. Котляревська. Приміром, у книзі наводяться відомості про урядника В. Захарченко 1809 р. н., за походженням з козаків Чернігівської губернії Остерського повіту. Згідно з опублікованими автором даними, В. Захарченко поступив 1831 р. на службу козаком до колишнього Малоросійського козацького полку. При розформуванні його він був переведений до 2-го Малоросійського полка. Був у походах 1831 р. з Малоросії у Віленську губернію з метою переслідування й знищення польських та литовських бунтівників⁷⁵. Таким чином, у момент заснування, у станицю Котляревську, як мінімум п'яти українських козаків із складу полків, сформованих у Чернігівській та Полтавській губерніях.

У праці заступника отамана сучасного Терсько-Малкинського козацького округу Терського козачого війська Е. Бурди⁷⁶ за основу були прийняті віднайдені автором документальні джерела, основна маса яких зосереджена в Центральному державному військово-історичному архіві (ЦГВИА) і Центральному державному архіві Республіки Північна Осетія-Аланія (ЦГА РСО-А).

Автор намагається проаналізувати літературу, де розглядаються версії походження козацтва, описує будівництво Воєнно-Грузинської дороги та переселення на неї малоросійських козаків.

У статті С. Черкашина опублікованій в 1990 р. на шпальтах місцевої газети «Ленінський шлях» розповідається про історію виникнення та розвитку станиці Александрівської. До числа

засновників автор відносить відставних солдатів і козаків, яким при посадженні на проживання виділялося з казни 5 баранів, 1 кінь, 1 корова, 5 гусок та будинок на два господаря. С. Черкашин називає і фамілії перших поселенців станиці: Іващенко, Зайко, Плис, Шиян, Антоненко, Олексієнко⁷⁷. Всі фамілії вочевидь українські за походженням, що свідчить про те, що першопоселенцями станиці являлися українці.

Велику роботу з вивчення рідного краю провів знаний у Кабардино-Балкарії дослідник В. Коломієць. У своїх публікаціях автор коротко описує й історію одного з мікрорайонів сучасного міста Майського – колишньої козацької станиці Пришибської. Дослідник підкреслює, що першими поселенцями станиці у 1837 р. являлися жонаті козаки 2-го Малоросійського полку. При цьому наводиться інформація про те, що полки спочатку були сформовані у зв'язку з повстанням у Польщі. Автор стверджує, що козаки пробули у Польщі один рік і три місяці (*насправді три місяці – А. Д.*), а при поверненні до Полтави були переформовані й переведені на Терек. З відсилкою на архіви Північної Осетії В. Коломієць наводить дані про допомогу, надану козакам з боку казни при будівництві будинків та облаштуванні ними господарством. Серед перших поселенців, потомки яких й до нині проживають тут автор називає такі українські фамілії: Бондар, Дзюба, Василенко, Дьяконенко, Коломієць, Колодій, Олефиренко, Чередник, Широкоступ, Чумак⁷⁸ та ін.

Дослідженню колишньої козацької станиці Пришибської присвячена стаття Е. Бурди. Автор передає про подання на ім'я государя імператора Миколи I козаків 2-го Малоросійського полку, який з 1833 р. займав верхів'я р. Малка. Після блискучого поескадронного виступу, – як пише автор, – 2-й Малоросійський полк, був залишений на постійне місце проживання в укріпленнях Пришибському, Архонському, Ардонському й Урухському. Також Е. Бурда відзначає, що для поповнення станиці Пришибської в 1848 р. царський уряд переселив сюди більшу партію харківських, чернігівських, полтавських і воронезьких селян, збільшивши, таким чином, численність населеність більше ніж у двічі⁷⁹.

Переселення українців на околиці Росії, зокрема й на терени Північного Кавказу розглядається на сторінках книг, дисертаційних досліджень та статтях сучасних українських авторів:

І. Винниченко⁸⁰, Д. Білого⁸¹, Е. Петренко⁸², М. Якименко⁸³, А. Дзагалова⁸⁴, О. Бубенка⁸⁵.

Огляд літератури, що стосується питання переселення вихідців з українських губерній на територію Терської області, показав недостатню вивченість заявленої тематики. Тим не менше, необхідно підкреслити, що в розглянутих працях тією чи іншою мірою авторами висвітлено різноманітні сторони міграційного руху українського народу, що являється серйозним підґрунтям для подальшого спеціального студіювання переселення вихідців з українських губерній на простори Терської області на часовому проміжку 1832–1905 рр.

1. Терська область включала в себе території теперішньої південної частини Ставропольського краю, Республіки Північна Осетія–Аланія, Чеченської, Інгушської, Кабардино–Балкарської республік і північної частини Дагестану.
2. Попко И. Д. Терские казаки со стародавних времен. – СПб, 1880. – Вып. 1. – 515 с.
3. Писарев С. А. Трехсотлетие Терского казачьего войска (1557–1877) – Владикавказ, 1881. – С. 7–20.
4. Стороженко Н. В. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века. – К., 1898. – 104 с.
5. Ткачев Г. А. Гребенские, терские и кизлярские казаки. – Владикавказ, 1911. – Репринтное воспроизведение ст. Котляревская, 2000. – 238 с.
6. Караулов М. А. Терское казачество в прошлом и настоящем. – Владикавказ, 1912. Репринтное воспроизведение ст. Котляревская, 2000. – 352 с.
7. Потто В. А. Два века Терского казачества. – Владикавказ, 1912. – Т. 2. – 698 с.; Его же. История 44 драгунского Нижегородского Его Императорского Высочества Государя наследника Цесаревича полка. – СПб., 1895. – Т. 7. – 180 с.
8. Антонович В. Б. Про казацькі часи на Україні. К., 1991. – 238 с.
9. Коваленко Г. А. Українські переселенці на Кавказі // Літературно–Науковий Вісник (ЛНВ). – Львов, 1900. – Т. 10. – С. 144.
10. Попко И. Д. Терские казаки со стародавних времен. – СПб, 1880. Вып. 1. – Приложение VII – С. 506.
11. Там само. – С. XXVIII–XXIX.
12. Там само. – С. XXX.
13. Потто В. А. История 44 драгунского Нижегородского Его Императорского Высочества Государя наследника Цесаревича полка. – СПб., 1895. – Т. 7. – С. 104.
14. Никориця Михайло Єгорович – з дворян Херсонської губернії, кавалер орденів Св. Георгія 4–ст., Св. Володимира 3 і 4 ст. Св. Анни 4, 3, 2 ст. Нагороджений золотою драгунською шапкою з написом «за хоробрість», срібною медаллю за взяття приступом Варшави 25, 26 серпня 1831 р. Див.: Центральный государственный архив Республіки Северная Осетия–Аланія (ЦГАРСО–А). – Ф–97. – Оп. 1. – Д. 45. – Л. 23.
15. Ткачев Г. А. Гребенские, терские и кизлярские казаки. – Владикавказ, 1911. – Репринтное воспроизведение ст. Котляревская, 2000. – С. 210.
16. Белокуров С. А. Сношения России с Кавказом. – М., 1889. – Вып. 1. – 346 с.
17. Терский календарь на 1910 г. Изд. Терского областного статистического комитета под ред. Секретаря комитета сотника М. А. Караулова 2–го – Вып. 20. – Владикавказ, 1910.

18. Караулов М. А. Вказ. праця. – С. 149.
19. Там само. – С. 288.
20. Антонович В. Б. Про козацькі часи. – К., 1991. – С. 206.
21. Там само. – С. 207.
22. Стороженко Н. В. Вказ. праця. – С. 57–73
23. Там само – С. 41.
24. Стороженко Н. В. Вказ. праця. – С. 72.
25. Писарев С. А. Трехсотлетие Терского казачьего войска (1557–1877) – Владикавказ, 1881. – С. 7–20.
26. Там само – С. 44.
27. Головчанский С. Ф. Станица Прохладная Терской области Пятигорского округа / / Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). – Тифлис, 1893. – Вып. XV. Дело №58. Перепечатано. Хранится в библиотеке Института гуманитарных исследований правительства Кабардино–Балкарской Республики – 37 с.
28. Там само – Л. 1.
29. Коваленко Г. А. Українські переселенці на Кавказі // ЛНВ. – Львов, 1900. – Т. 10. – Ч. 2. – С. 144; Його ж. Українські переселенці на Кавказі // Там само. – Львов, 1900. – Т. 11. – С. 144.
30. Коваленко Г. А. Українські переселенці на Кавказі // ЛНВ. – Львів, 1900. – Т. 10. – Ч. 2. – С. 144.
31. Коваленко Г. А. Українські переселенці на Кавказі //ЛНВ. – Львів, 1900. – Т. 11. – С. 143.
32. Там само.. – С. 143.
33. Долгушин А. А. О переселении в Терскую область из внутренних губерний России. – Владикавказ, 1907. – 73 с.
34. Там само. – С. 56–57.
35. Там само. – С. 50.
36. Там само. – С. 42.
37. Там само. – С. 27.
38. Тотоев М. С. К истории дореформенной Северной Осетии. – Орджоникидзе, 1955. – 173 с.
39. Фадеев А. В. Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период. – М., 1957. – 259 с.
40. Гальцев В. С. Из истории колонизации Северного Кавказа // Известия Северо–Осетинского Научно–исследовательского института. – Орджоникидзе, 1957. – Т. 19. – С. 101–114.
41. Чекменев С. А. Социально–экономическое развитие Ставрополя и Кубани в конце XVIII и в первой половине XIX в. – Пятигорск, 1967. – 351 с.; Его же Некоторые вопросы социально–экономического развития Юго–восточной России. – Ставрополь, 1970. – 410 с.
42. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально–кріпосницького гніту. – К., 1958. – 168 с.
43. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально–кріпосницького гніту. – К., 1958. – С. 77.
44. Там само. – С. 77.
45. Тотоев М. С. Вказ. праця. – С. 47–48.
46. Фадеев А. В. Вказ. праця. – М., 1957. – С. 62.
47. Гальцев В. С. Вказ. праця. – С. 106.
48. Там само. – С. 114.
49. Чекменев С. А. Заселение Кавказской линии и Ставрополя в XVIII – первой половине

- ХІХ века. (Заселение и хозяйство) // Дон и степное Предкавказье XVIII – первая половина XIX века. / Под ред. А. П. Пронштейна. – Ростов на Дону, 1977. – С. 54.
50. Там же – С. 55.
51. Чекменев С. А. Социально–экономическое развитие Ставрополя и Кубани в конце XVIII и в первой половине XIX в. – Пятигорск, 1967. – С. 22.
52. Чекменев С. А. Некоторые вопросы социально–экономического развития Юго–восточной России. – Ставрополь, 1970. – С. 22.
53. Заседателева Л. Б. Терские казаки. – М., 1974. – 432 с.
54. Омельченко И. Л. Терское казачество. – Владикавказ, 1991. – 299 с
55. Тхамокова И. Х. Русское и украинское население Кабардино–Балкарии. – Нальчик, 2000. – 237 с.
56. Дзагов Р. Н. Колонизационно–переселенческие процессы в Кабарде во второй половине XIX– начале XX вв. // Исторический вестник. – Нальчик, 2005. – Вып. 2. – С. 182–199; Его же. Взаимовлияние культур переселенцев и местного населения Кабарды в области земледелия в XIX – начале XX вв. // Исторический вестник. – Нальчик, 2006. – Вып. 3. – С. 211–225.
57. Варивода Н. В. Казачья и крестьянская колонизация Центрального Предкавказья в XIX веке // Исторический вестник. – Нальчик, 2005. – Вып. 1. – С. 82–99.
58. Диденко А. Ф. Два века. – Нальчик, 1965. – 98 с.
59. Кривцов Ф. П. На земле Приближенской. – Нальчик, 1982. – 110 с.
60. Ладатко Ф. И. Они были первыми. – Нальчик, 1978. – 80 с.
61. Имайкин А. Д. Страницы прошлого, история становления и развития колхоза «Ленинцы». - Прохладный, 1990. – 77 с.
62. Ступак К. П. Краткая история с. Кременчуг–Константиновского Баксанского района КБАССР. – Нальчик, 1970. – 75 с.
63. Клевцов М. М. Новь станицы Котляревской. – Нальчик, 1983. – 98 с.; Клевцов М. М. Клевцова Л. К. Родословные коренных котляревцев за 200 лет. – Нальчик, 2001. – 700 с.
64. Черкашин С. У станицы своя жизнь // Ленинский путь. – Майский, 1990. – 20 сентября. – С. 3.
65. Коломиец В. Г. Очерки истории и культуры терских казаков. – Нальчик, 1994. – 88 с.; Його ж. История города Майского // Майские новости. – Майский, 1995. – 21 октября (№26) – С. 3.
66. Топчий А. Они были первыми // Майские новости. – Майский, 1995. – 25 февраля. – С. 3.
67. Дзагалов А. С. Украинские поселения в Кабардино–Балкарии // Мы и Город. – Прохладный, 2001. – 25 апреля (№17) – С. 2
68. Бурда Э. В. Очерки о Терском казачестве. – Нальчик, 2003. – С. 50.; Його ж. И ночевал в укреплении Пришиб // Казачий Терек. – Ставрополь, 2006. – № 11–12. – С. 3.
69. Диденко А. Ф. Вказ. праця. – С. 11–42.
70. Ступак К. П. Вказ. праця. – С. 2–5.
71. Ладатко Ф. И. Вказ. праця. – С. 1–3.
72. Имайкин А. Д. Вказ. праця. – С. 3.
73. Кривцов Ф. П. Вказ. праця. – С. 4.
74. Клевцов М. М. Вказ. праця. – С. 12–14.
75. Клевцов М. М. Клевцова Л. К. Родословные коренных котляревцев за 200 лет. – Нальчик, 2001. – 700 с.
76. Бурда Э. В. Очерки о Терском казачестве. – Нальчик, 2003. – С. 50.
77. Черкашин С. У станицы своя жизнь // Ленинский путь. – Майский, 1990. – 20 сентября. – С. 3.
78. Коломиец В. Г. История города Майского // Майские новости. – Майский, 1995. – № 26

– С. 3

79. Бурда Э. В. И ночевал в укреплении Пришиб // Казачий Терек. – Ставрополь, 2006. – № 11–12. – С. 3.

80. Винниченко І. І. Українці в державах колишнього СРСР. Історико-географічний нарис. – Житомир, 1992. – 164 с.

81. Білий Д. Д. Малиновий клин. – К., 1994. – 116 с.

82. Петренко Є. Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917): Автореф. Дис...к.и.н. 07.00.01./НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – 23 с.; Його ж. Переселення козаків і селян з Лівобережної України на Північній Кавказ (друга половина XIX – початок XX ст.)// Література та культура Полісся. – Ніжин, 2000. – Вип. XIV. – С. 162–165.

83. Якименко М. А. Переселення селян з України на Далекий схід в епоху ринкових реформ кінця XIX - початку XX ст. – Полтава, 2003. – 129 с.

84. Дзагалов А. С. Социально-экономические аспекты миграции украинцев на территорию Кабарды в XIX веке // Экономика АПК – Институт аграрной экономики УААН. – К., 2005. – Вип. 6. – С. 137–144.; Його ж. Украинские поселения в Центральном Предкавказье / / Український історичний збірник. – К., 2005. – Інститут історії України НАН України. – Вип. 8. – С. 183–202.; Його ж. Обзор архивных и статистических источников по переселению украинцев в Терскую область (XIX – начало XX вв.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Інститут історії України НАН України. – Вип. 10 – С. 245–264.; Його ж. Формирование и переселение малороссийских казачьих полков на территорию Терской области. Сопоставление и сравнительный анализ архивных сведений // Український історичний збірник. – К., 2007. – Інститут історії України НАН України. – Вип. 10. – С. 88–107.

85. Бубенок О. Б. Из истории заселения центра Северного Кавказа // Исторический вестник. Институт гуманитарных исследований правительства КБР и КБНЦ РАН. – Нальчик 2006. — Вип. 4. – С. 14–30.

The article contains analytic review of the literature on the problem of migration of Ukrainians to the territory of the North Caucasus. Special attention is given to the little known scientific works of the XIX th. century.

Popular scientific norms and specially scientific researches of specialists of XIX–XX th. centuries. The focus falls down on the work of nowadays researchers from North Caucasus.

